

Бабакова Ольга ОНОМАТОПИ ЯК КОМПОНЕНТ МЕТАФОР

У системі лексики сучасної української мови виділяється лексико-семантична група (ЛСГ) дієслів, об'єднаних спільною семою звучання. Формальною базою цієї ЛСГ є переважно дієслова зі звуконаслідувальною семантикою. Лексеми, що передають звучання, називають у традиційній термінології ономатопами. У цій статті термін ономатопи вживатимемо для позначення дієслів звучання. За типом діяча серед ономатопів виділяються гомональні – дієслова, що передають звуки людини, бестіальні – характеризують звуки тваринного світу, предметні – передають звучання предметів, натуральні – відображають звуки явищ природи [1].

В україністиці дієслова звукової семантики були об'єктом дослідження в дисертації Карпіловської Є.А. „Конструювання дієслівних зон словотворчих гнізд”, де дається аналіз словотвірної структури та семантики ономатопів, орієнтований на автоматизоване конструювання дієслівних зон. Дієслова звучання російської мови привертати увагу лінгвістів Васильєва Л.М., Голубєвої О.Л., Кузнєцової О.Д., Шелякіна М. Повний аналіз лексико-семантичних, словотвірних особливостей і функціонування російських ономатопів дається у дисертаціях Карунц Р.Г. „Семантична структура дієслів звучання в сучасній російській мові” та Сидорової Н.П. „Системна організація лексико-семантичної групи дієслів звучання та їх взаємозв'язок з іншими дієслівними групами”.

У статті пропонується до уваги один із напрямків дослідження ономатопів української мови – їх функціонування в поетичних метафорах.

„Поряд із кольором і рухом поети гостро відчують звук як один із проявів життя. Відсутність цих феноменів для поетів означає завмирання. Цим визначається вагомість семантичного поля звучання у творчості поетів”, – зазначає Пустовіт Л.О. і вказує, що „до найчастотніших слів звукової семантики належать слова, пов'язані з позначенням динамічного процесуального прояву звуку, звучання, шуму (звучати, лунаати, шуміти)” [2, с.209].

Хоч ономатопи й належать до конкретної лексики, „однак універсальна риса слів – можливість мати прямі (первинні) і переносні (вторинні) значення – властива навіть таким конкретним дієслівним найменуванням, якими є звуконаслідувальні дієслова” [5, с.164].

Переносне значення ономатопів реалізується в різних типах метафор. Найчастіше переносяться ознаки чи властивості живих істот на неживі предмети чи явища, тобто мова йде про один із різновидів метафори – персоніфікацію. Багато явищ та об'єктів природи в образній семантиці мають стійкі асоціативні зв'язки з емоційним станом людини. Так, дієслово співати має первинне значення „видавати голосом музичні звуки” [3, с.514]. Суб'єктом дії при цьому виступає людина або ж співочі та деякі інші птахи. Сполучаючись з іменниковим суб'єктивним аргументом душа, серце, дієслово співати утворює традиційні поетичні метафори, наприклад: То ж закохана в юність і весни на полотнах **співає душа** (М.Нагнибіда). **Серце** старого гірника **співало**, солодко щеміло від радісного передчуття (Д.Ткач). Тут метафора вживається для передачі емоційного стану людини, а саме: піднесеного настрою, радісного відчуття.

Крім зазначених вище іменників, суб'єктами при дієслові співати в індивідуально-авторських метафорах можуть бути колос, земля, день, сніг, вітер, хвиля, залізо, дерево тощо. Наприклад: **Співає** Маланці **колос**, сміється лука ранніми росами, дзвоном коси (М.Коцюбинський). Іскрився перед очима, дзвенів, **співав** веселий весняний **день** (В. Козаченко). Рипить сніжок, **співає полозок**, Санки летять під білії намети (Леся Українка). Метафоризовані ономатопи вказують на емоційні переживання людини – схвилюваність, радість, задоволення. Як зазначає Пустовіт Л.О., „і звукова, і незвукова семантика поєднується у контексті: співають дерева. Сприйняття цієї метафори породжує різні уявлення. Синтагма співають дерева у цьому контексті асоціюється із загальномовним душа співає (типове для поезії злиття світу внутрішнього і зовнішнього) і дієслово співати наповнюється змістом „радуватися”... Звукове значення дієслова відсувається на другий план, домінантним стає емоційний зміст” [2, с.213].

Такого ж змісту набуває й онома топ сміятися (сміється вітер, сонце, ранок, день і т. п.). У пряму значенні це дієслово поєднує семантичні компоненти звучання, фізіологічної дії та емоційного переживання. У результаті метафоризації актуалізується остання сема, нейтралізуючи дві перші, і внаслідок цього відбувається семантичне зміщення: онома топ трансформується в ЛСГ дієслів психічного стану. Пор.: **Батько сміється** так само гарно, як і дідусь, тільки з його очей бризкають не сльози, а іскри, їх навіть у темні видно (М.Стельмах) – **Душа** моя **сміялась** і летіла на Запоріжжя до славного козацтва (М.Стельмах); Шумів травою степ шовковий. **Сміявся день**. Пісні лились... (О.Олесь).

Пряме значення ономатопа стогнати – „видавати протяжливі, жалібні звуки від болю, туги і т. ін. (про людей) [3, с.723]. Це дієслово, як і попереднє, може поєднуватися з іменником – суб'єктом дії душа чи серце, набуваючи метафоричного значення „відчувати великий жаль, тугу, журбу”. Ось приклад: Розтривожена **душа** аж **стогнала**, потребує людського співчуття (М.Стельмах). Синтагматичні поєднання дієслова стогнати зі словами — назвами музичних інструментів мають значення „видавати жалібну мелодію” [3, с.723], як, наприклад, у реченні **Скрипка** у Довбні **стогне-ридає** (П.Мирний).

Онома топ стогнати часто є компонентом індивідуально-авторських метафор, як от: **Ночі стогнуть** за плечима (І.Драч).

Суб'єктом дії у метафоричному словосполученні з дієсловом-предикатом звукової семантики стогнати можуть виступати іменники дерева, земля, човни, море тощо: Він пішов туди, де непокоїлась вода, де

глухо стогнали припнуті **човни** і де з чийгось весла скапували чи то краплини води, чи то краплини часу (М.Стельмах); Шепоче тьма і **стогне** в снах **Дніпро** (Є.Маланюк); Сердитий вітер гудів над лісом, **стогнали** глухо **дерева** (І.Цюпа). **Вітер стогне**, завиває (П.Грабовський).

Явище персоніфікації у художньому тексті може створюватися також за допомогою онома топів верещати, вити, гарчати, ревіти, рикати, скавучати, скиглити, скімлити, квакати, квоктати та ін. У прямому значенні ці дієслова означають звуки, що видають живі істоти. У метафорах перенесення відбувається за схожістю відтворюваних звуків: верещать колеса, висє вітер, буря, море; кигикають ворота тощо : Ми навіть не могли уявити, що жінка, а тим більше – вчителька отак може верещати. Хлопці, які бували в місті потім казали, що **так верещать пожежні машини**, коли мчать на пожежу (А. Дімаров); На порожніх вулицях, занесених снігом, пронизливо **верещали** ковані **колеса** обозу (П.Панч); І знову **курликнули колеса** (М. Стельмах); А ранок стрівав їх холодним дощем, І **плакав** десь **вітер** в саду за кущем... (О. Олесь); Ось там і стоїть моя хата, а **ворота** біля неї **кигикають чайкою** (М. Стельмах). Або ж – за суміжністю понять, як наприклад, у метафорі крекче мороз, де зіставляються поняття мороз (природне явище) – Дід Мороз (казковий персонаж) – дід (людина похилого віку, яка може крєктати – видавати уривчасті горлові звуки під час фізичного напруження, з болю тощо): А за вікнами **крекче мороз**, він торгає приморожене гілля груші і видобуває з неї то стогін, то срібний передзвін (М.Стельмах).

Отже, досить часто гомональні та бєстіальні онома топи вживаються у метафорах для зображення явищ природи та звучання предметів, виконуючи певні стилістичні функції. ”Цей прийом звукозапису є одним із способів одухотворення явищ природи, „олюднення” її”, – відзначає Шамота А.М. [6, с.221]. Метафорична номінація може здійснюватися як в межах лексико-семантичної групи онома топів, так і за допомогою мовного арсеналу інших ЛСГ(руху, фізичної дії, переміщення, психічного стану тощо), пор.: Дзз... - тонко **співає** він (**вітер**) в одколоту скалку, докучно **бринить**, як муха (М.Коцюбинський) – Але на Андрія **шипіли** з Хоминих **очей** зелені **гадюки**. (М.Коцюбинський). Дієслова співає, бринить у метафоричному значенні не втрачають архісему звучання, змінюється лише суб’єкт дії і відповідно відбувається перехід гомональних та бєстіальних онома топів в натуральні, онома топ же шипіти трансформується в лексико-семантичну групу дієслів психічного стану, втративши первинну сему звуковираження. У значенні онома топів можуть вживатися дієслова інших ЛСГ, наприклад фізичної дії (А згори сипле й сипле... витрушує душу з дзвіночків, **струже** срібні **дошки** і **свердлить крицю**, плаче, голосить і **сіє регіт** на дрібне сито (М.Коцюбинський), руху (А лісом **колисався шум** вічно засумованих сосен, і так **колишеться він** аж по нинішній день (О.Кобилянська), пересування (Кобзар торкає струни ніжніші і ніжніші. Тонші й тонші **звуки** тихо **злітають** з його пальців (Ю.Яновський).

Для передачі звучання, що видає людина, у метафорах можуть вживатися як бєстіальні, так і предметні онома топи. На думку Шамоти А. М. , „далеко не всі звуки живої природи знаходять своє оформлення в дієслові взагалі, і не всі дієслова можуть вживатися переносно на означення людини. Цьому процесу підлягають дієслова, якими змальовуються звуки відомих, знайомих і навіть істотних для життя людини (за даних умов, для даного народу) тварин... Характеризуюча роль цього типу перенесення значення дієслова очевидна: вони в контексті несуть значне емоційне навантаження, допомагають виявити негативну оцінку персонажа, про якого йде мова.” (6, с.221). Найчастіше обидві групи онома топів негативно, а інколи позитивно оцінюють мовлення людини, отже трансформуються у дієслова мовлення: „Хвались, хвались, Андрійку, каліцтвом, комусь воно дуже потрібно.”– **шипіла Маланка** ... (М.Коцюбинський). Ця метафора побудована на асоціації мова людини – шипіння змії . Конотативними ознаками лексеми змія є „злість”, „підступність”, „прихованість намірів”, тому дієслово шипіти вказує на такі ознаки мовлення, як незадоволення , приглушена злість; крім того воно характеризує звуковий бік мовлення – незначний ступінь гучності. Речення може поширюватися обставиною способу дії або причини, яка конкретизує значення дієслова-предиката: „От і маєш, Андрію, гуральню! – **шипіла Маланка, зганяючи злість** (М.Коцюбинський); **Уста**, що солодко співали й вимовляли Солодкі речі або тихі жалі, Тепера **шиплять від лютості**, і голос Спотворився, неначе свист гадючий (Л.Українка). Мовлення може оцінюватися позитивно чи негативно залежно від ставлення до суб’єкта мовлення. Бєстіальний онома топ цвірінкати, характеризуючи дитяче мовлення, дає йому меліоративну оцінку: **Дитинча**, човгаючи чоботями по кризі, **цвірінчало** збоку, а Домка в той час перебирала одну за одною думки...(П.Панч). Цей же онома топ набуває негативного відтінку, оцінюючи мовлення дорослих : Боїшся, щоб Грицько ціпка не дав? – **цвіркнула Ївга** (П.Мирний).

Предметні та бєстіальні онома топи, трансформуючись у дієслова мовлення, можуть до того ж виражати швидкий темп мовлення (торохтіти, цокотіти, стрекотати, сокорити): **Таня** ще **торохтіла** про структури, ланки, інстанції, але я нічого не чула, бо нащо воно мені! (П.Загребельний); А **Люба** вже **стрєкоче**: „Михайлику, а дядько Микола і твій тато вже повернулися додому!” (М.Стельмах); висоту звучання (пищати, гудіти басом) : Ото я тим згризлася! – **пищала (вона)**, кидаючись на всі боки (О.Кобилянська); Все ждеш? – **гудів** тоді **басом Олекса** (О.Гончар); ступінь гучності – пор.: Хто ти така? – **ревнув на все горло Забіяка** на Горпину (П.Мирний); Майже **нечутно** зривалася, **шелестіла пісня** на устах Безсмертного, як нечутно падали з воза на дорогу краплини його життя (М.Стельмах); неприємне звучання: Воно правда, що **пани** товстобрюхі за людей нас не мають, як леви, **рикають** на мужика (М.Коцюбинський) – актуалізуються семи „грубо”, „зверхньо”; психічні переживання суб’єкта тощо: Чого пристали, дурні? – **деренькотів він** зляканим голосом (Григорій Тютюнник).

Отже, похідне переносне значення слова мотивується прямим на основі спільної, найбільш істотної, з

точки зору автора, ознаки .

Предметні оноματοпи, як зауважує Карпіловська Є. А., „виявляють і своєрідні переносні значення, такі як характеристика умов існування людини (скрипіти – 3.перен., розм. Жити, існувати (звичайно з труднощами, абияк), надмірність у виконанні людиною якої-небудь дії (пихтїти – 2.перен., розм.. Виконувати яку-небудь дію, докладаючи надмірні зусилля; тріскати – 5.вульг. Їсти або пити (звичайно жадїбно чи багато) [4,49].

Перенесення може відбуватися і з неживого предмета на неживий, але така метафоризація малопродуктивна: Великий Віз скочувався далеко вниз, **зорі** чїтко **хрустїли** на сталевому небозводї (Улас Самчук); Зеленї гори, убравшись у бїлї гуглї, прислухалися чуйно, як **дзвенїло** на небї **золото зїр** (М.Коцюбинський); А в цей час навколо мене **тріскається** і, наче крига, розповзається мїй добрий **сон** (М. Стельмах). І **зїрка** **ценькає** об дах (Р.Скиба).

Як вїдомо, основою семантичної цїлїснїстї метафори є її двоплановїсть, тобто взаємодїя прямого і переносного значень. Зв'язок переносного значення з прямим може реалїзовуватися рїзними граматичними засобами. Так, вживання бестїального ономатопа гелгати для характеристики людини супроводжується введенням звуконаслїдування, характерного для птахїв: „ **Ге-ге-ге**, – нїяково **гелгає Безбородько** (М.Стельмах). Досить часто метафоризований онома топ має при собї порївняльний зворот, який актуалїзує первинне значення: „ **Скрегнув** розлючений голос, **як залїзо об камїнь**, і раптом зїрвався (М. Коцюбинський). Зїрка **стогне**, **мов дитина хвора** (Д.Павличко). Дїєслово, неперехїдне у прямому значеннї, метафоризуючись, може ставати перехїдним: ...почервонїв, як рак, встав, **почав ревіти на мене**, наче павїан, показуючи пальцем дверї (В.Гренджа-Донський). На первинне значення ономатопа може вказувати обставина, виражена орудним вїдмінком іменника : Отак до надвечір'я **жебонїв і жебонїв струмком** дївочий **голос** і потроху розливав мою печаль (М. Стельмах).

Отже, у результатї дослїдження особливостей функцїонування онома топів було з'ясовано, що :

- у межах ЛСГ онома топів активно здїйснюються процеси метафоризацїї;
- семантичний обсяг онома топів може розширюватися завдяки формуванню переносних значень;
- у процесї утворення метафоричної номїнацїї відбуваються семантичнї змїщення, зумовленї комунїкативною метою, при цьому актуалїзуються то ядернї, то периферїйнї семи ономатопа;
- метафоризованї значення сприяють розвитку категорїї перехїдностї в онома топїв;
- у переносному значеннї онома топи мають практично необмеженї сполучувальнї можливостї;
- метафоризованї онома топи перетинаються з іншими семантичними полями: дїєсловами мовлення, психїчного стану, руху, фїзичної дїї тощо. При цьому вони повнїстю або частково втрачають архїсе му звучання. Такї онома топи знаходяться на периферїї лексико-семантичного поля звучання.

Джерела та лїтература

1. Ганжа Р.С. Изучение глагольной семантики // Рус. яз. в школе. – 1970.- №4 – с.33-39.
2. Пустовїт Л.О. Словник української поезїї II пол. ХХ ст. (семантико- функцїональний аспект): Дис. ... доктора фїлол. наук 10.02.01. – К.,1993.
3. Словник української мови: В 11-и т.- Т.9,К.: Наук. думка, 1978.
4. Українське мовознавство. –1985. – вип.13 – с.49.
5. Уфимцева А.А. Лексическое значение: Принципы семиологического описания лексики. – М.: Наука,1986. – 240 с.
6. Шамота А.М. Переносне значення слова: Дис. ... канд. фїлол. наук 10.02.01. – К.,1971.

УДК 81' 373.612.2 Б-12

У роботї аналізується метафоризація як один із способів розширення семантичного обсягу дїєслїв звучання, розглядаються випадки семантичного змїщення в окремих групах дїєслїв, визначається спїввїднесенїсть метафоризованих онома топів із периферїєю лексико-семантичного поля звучання

Summary. The author analyses metaphorisation as one of the ways of widening of the semantic volume of the verbs of sounding, the cases of semantic change in the separate groups of verbs, defines the co-ordination of metaphoric onomatopoeic verbal units with the periphery of the lexico-semantic field of sounding.

Ключовї слова: *метафоризованї онома топи, образнї асоцїацїї, семантичнї компоненти, семантичнї змїщення, пряме та переносне значення, лексико-семантичне поле звучання*

